

RUBEL TRANSFEROWY

1. Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej

Dwubiegunowy podział świata po II wojnie światowej rozszerzył granice gospodarki centralnie kierowanej, które do 1945 r. pokrywały się w zasadzie z terytorium Związku Radzieckiego. System gospodarki planowej narzucony został państwom Europy Środkowej i zakorzeniony na Dalekim Wschodzie. Zapoczątkowanie „zimnej wojny” systematycznie pogłębiało procesy separacyjne w stosunkach między Wschodem a Zachodem i sprzyjało kształtowaniu odmiennych instytucji gospodarczych.

Po stronie bloku radzieckiego do fundamentalnych organizacji należała Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG), powołana przez przedstawicieli sześciu państw – Bułgarii, Czechosłowacji, Polski, Rumunii, Węgier i ZSRR – w Moskwie w styczniu 1949 r. Początkowo jej zadania sprowadzono do wymiany doświadczeń gospodarczych, udzielania wzajemnej pomocy technicznej, a także w surowcach, żywności, maszynach i urządzeniach przemysłowych¹. Do członków–założycieli dołączyły: Albania i Niemiecka Republika Demokratyczna (w 1950 r.), Mongolia (w 1962 r.), Kuba (w 1972 r.) i Wietnam (w 1978 r.). Z RWPG podjęły instytucjonalną współpracę: Jugosławia, Finlandia, Irak, Meksyk, Etiopia, Jemen, Angola i Afganistan. W 1988 r. podpisano wspólną deklarację o ustaleniu oficjalnych stosunków pomiędzy RWPG a Europejską Wspólnotą Gospodarczą.

W latach 1949–1953 aktywność RWPG była bardzo ograniczona, co wynikało ze stanowiska Józefa Stalina, który kontrolę nad państwami bloku wschodniego sprawował na drodze indywidualnych spotkań z ich przywódcami oraz kierowania licznymi doradców wojskowych i gospodarczych. Funkcjonowanie Rady sprowadzało się do sesji międzynarodowych, akcentujących potrzebę intensyfikacji współpracy bilateralnej, szczególnie ze Związkiem Radzieckim². Od 1954 r. pojawiły się próby koordynowania planów gospodarczych państw członkowskich. W tym celu powołano wiele komisji branżowych oraz stworzono listy produktów, których wytwarzanie

¹ *Komunikat PAP o utworzeniu RWPG z 25 stycznia 1949 r.*, w: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 9, KiW, Warszawa 1974, s. 441.

² A. Korbonski, *Comecon*, „International Conciliation” 1964, Nr 549, s. 7.

powierzano poszczególnym krajom³. Działania te, o charakterze biurokratycznym, nie służyły aktywizacji RWPG, przeciwnie, okazały się konfliktogenne, co ujawniało się na fali ograniczonej liberalizacji w bloku radzieckim w połowie lat 50.

Dopiero w grudniu 1959 r., na XII Sesji RWPG w Sofii, przyjęto statut organizacji, który za główny cel uznał „[...] przyczynianie się poprzez połączenie i koordynację wysiłków krajów będących członkami Rady do planowego rozwoju gospodarki narodowej, przyspieszenia postępu gospodarczego i technicznego w tych krajach, podniesienia poziomu uprzemysłowienia krajów o mniej rozwiniętym przemyśle, stałego wzrostu wydajności pracy i nieustannego podnoszenia dobrobytu narodów krajów będących członkami Rady”. W preambule podkreślono, że państwa członkowskie zdecydowane są „[...] rozwijać wszechstronną współpracę gospodarczą w oparciu o konsekwentną realizację międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy w interesie budowy socjalizmu i komunizmu w swych krajach oraz zapewnienia trwałego pokoju na całym świecie”⁴.

Na początku lat 60. podjęto prace nad urealnieniem „międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy”, które oznaczało zastąpienie konkurencyjności komplementarnością i uzyskanie oszczędności inwestycyjnych. Podstawowym narzędziem realizacji podziału pracy miało być koordynowanie planów gospodarczych, szczególnie pięcioletnich i perspektywicznych. Nie obyło się bez sprzeciwów, zwłaszcza ze strony Rumunii, przeciwnej propozycji stworzenia wspólnego dla wszystkich krajów jednolitego organu planowania. Rumunia blokowała także i odwlekała próby powoływania wspólnych organizacji gospodarczych. Natomiast sprzeczności o charakterze politycznym były powodem rezygnacji Albanii w 1962 r. z udziału w pracach organizacji.

Podstawową formą współdziałania w ramach RWPG pozostały stałe komisje współpracy gospodarczej i naukowo-technicznej oraz uzgodnienia w sprawie wzajemnych dostaw towarów. Pojawiły się jednak instytucje świadczące o przełamywaniu narodowych barier gospodarowania. Należał do nich Centralny Zarząd Dyspozytorski Połączonych Systemów Energetycznych, umożliwiający transgraniczny przesył energii elektrycznej między Bułgarią, Czechosłowacją, NRD, Polską, Rumunią, Węgrami i ZSRR. Do innych organizacji przemysłowych należały: Organizacja Współpracy w zakresie Hutnictwa Żelaza i Stali, Organizacja Współpracy Przemysłu Łożyskowego, Międzynarodowa Organizacja Branżowej Współpracy w zakresie Małotonażowej Produkcji Przemysłu Chemicznego, Międzynarodowa Organizacja

³ Ważną rolę odgrywała Komisja Współpracy w dziedzinie przemysłu obronnego. Zob. I.W. Bystrowa, *WPK SSSR i sozдание sistemy wojenno-ekonomiczeskoj integracji stran Wostocznoy Jewropy*, w: *K 60-letju Soveta Ekonomiceskoj Wzaimopomoczzy*, red. E. Szeinin, RAN, Moskwa 2009, s. 101.

⁴ Statut Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, DzUPRL 1960 nr 35 poz. 197.

Współpracy Gospodarczej i Naukowo-Technicznej w dziedzinie Przemysłu Elektrycznego i inne. W transporcie powstał Wspólny Park Wagonów Towarowych, mający na celu efektywniejsze wykorzystanie taboru kolejowego, oraz Rada Wspólnego Użytkowania Kontenerów. Działo wiele międzynarodowych organizacji naukowo-technicznych⁵.

Od końca lat 60. w dokumentach RWPG termin „międzynarodowy socjalistyczny podział pracy” był zastępowany przez pojęcie „integracja socjalistyczna”. Rozumiano je jako koordynowanie planowania i prognozowania rozwoju gospodarczego w celu stopniowego wyrównywania poziomów rozwoju gospodarstw narodowych krajów członkowskich. Na początku lat 70. przygotowano „Kompleksowy Program Dalszego Pogłębienia i Doskonalenia Współpracy i Rozwoju Socjalistycznej Integracji Gospodarczej Państw-Członków RWPG”. Formułowano w nim podstawowe cele, zasady i metody oraz konkretne przedsięwzięcia współpracy gospodarczej i naukowo-technicznej w perspektywie 15–20 lat.

Zgodnie z „Kompleksowym Programem...”, uzupełnionym „Uzgodnionym planem wielostronnych przedsięwzięć integracyjnych”, rozwinięto multilateralną współpracę w dziedzinie surowcowej, m.in. podjęto decyzje o wspólnej budowie zakładów celulozowych i azbestowych oraz wzbogacania rudy żelaza w ZSRR. Państwa członkowskie RWPG zaangażowały się w przedsięwzięcia energetyczne, jak budowa elektrowni atomowej w Chmielnicku na Ukrainie, magistrali energetycznej z ZSRR na Węgry i do Polski, zagospodarowanie jamalskiego i orienburskiego złóż gazu wraz z ułożeniem odpowiednich rurociągów do zachodniej granicy ZSRR. Powstały także programy współpracy w zakresie budowy maszyn, produkcji podstawowych artykułów spożywczych, produkcji i wzajemnych dostaw konsumpcyjnych artykułów przemysłowych, a także połączeń komunikacyjnych.

W kryzysowych latach 80. nastąpił nawrót do współpracy bilateralnej, w ten sposób poszczególne państwa próbowały walczyć z pogłębiającymi się niedoborami i nierównowagami. Była to także reakcja na potęgujące się problemy we współpracy z państwami kapitalistycznymi na tle ponownego nasilenia „zimnej wojny”. Reakcją na przyspieszenie procesu modernizacji gospodarek Zachodu było opracowanie priorytetów dla dziedzin gospodarki związanych z wdrażaniem nowych technologii. Należały do nich: elektronizacja i automatyzacja procesów produkcyjnych, energetyka jądrowa i biotechnologie⁶.

⁵ Z.M. Klepacki, *Organizacje międzynarodowe państw socjalistycznych*, PWN, Warszawa 1981, s. 166 i n.

⁶ A. Skrzypek, *Etapy rozwoju Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej*, w: *40 lat RWPG. Ewolucja instytucji i struktur socjalistycznej integracji gospodarczej*, red. R. Chwieduk, A. Krawczewski, PAN, Warszawa 1988, s. 18 i n.

Gorbaczowska pieriestrojka przyniosła ostatnie, wymuszone próby aktywizacji RWPG. Pod wpływem narastającego kryzysu gospodarczego do prac Rady włączono bezpośrednią współpracę przedsiębiorstw. W 1988 r. zatwierdzono dokument „Kolektywna koncepcja międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy”. Pod wpływem trendów światowych założono w nim głębokie zmiany strukturalne w celu zmniejszenia opóźnienia technologicznego w stosunku do rozwiniętych państw kapitalistycznych, szczególnie w sferze energochłonności produkcji⁷.

Załamaniem systemu komunistycznego w europejskich krajach satelickich oraz zmiany polityczne w Związku Radzieckim spowodowały upadek RWPG. Oficjalne rozwiązanie organizacji, mimo prób jej rekonstrukcji, nastąpiło w Budapeszcie w czerwcu 1991 r. O likwidacji Rady zadecydowały przesłanki polityczne, związane z emancypacją państw członkowskich. W nowych warunkach politycznych powszechnie oceniano, że RWPG była narzędziem narzucania państwom satelickim przez Moskwę kierunków wzrostu gospodarczego, odpowiadających jej celom imperialnym. Udział w Radzie często prowadził do nieekwiwalentnych warunków wymiany, ale także umożliwiał przez kilka dziesiątków lat korzystanie z tanich radzieckich źródeł surowców i energii oraz mało wymagających rynków zbytu.

2. System rozliczeń handlowych do 1963 r.

Podjęta przez państwa Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1944–1945 wymiana handlowa z zagranicą opierała się na przywróconych z okresu międzywojennego zasadach. Obejmowały one reglamentację dewizową i towarową, system rozliczeń kompensacyjnych i dwustronnych umów clearingowych oraz specjalny mechanizm kursowy. W powszechnie stosowanych umowach kompensacyjnych ściśle określano rodzaj i ilość towarów podlegających wymianie po obu stronach. Prowadziło to do dostosowania wymiany do możliwości słabszego partnera w celu zachowania wymogów równowagi płatniczej. Rzadko korzystano z porozumień wielostronnych łagodzących rygory bilateralizmu. Do 1949 r. zawarto tylko porozumienia polsko-fińsko-radzieckie i polsko-czechosłowacko-fińsko-radzieckie, w których przedmiotem wymiany i rozliczeń był polski węgiel, czechosłowackie maszyny rolnicze, fińskie drewno i domki prefabrykowane oraz radziecka żywność⁸.

⁷ H. Róžański, *Spojrzenie na RWPG. Wspomnienia – dokumenty – refleksje 1949–1988*, PWN, Warszawa 1990, s. 276.

⁸ A. Korbonski, op.cit., s. 37; S. Rączkowski, *Międzynarodowe stosunki finansowe*, PWE, Warszawa 1984, s. 373.

Na potrzeby ewidencyjne stosowano ceny w jednostkach rozrachunkowych (np. rublach clearingowych) lub w walutach narodowych (np. szwedzkich koronach). Na przełomie lat 1946/1947 wprowadzono rozliczenia clearingowe, w których występowały dolary dewizowe (rozrachunkowe), waluta partnera lub inne waluty wymienne (dolary, funty). Waluty wymienialne występowały w rozszerzającej się wymianie wolnodewizowej, dla której Narodowy Bank Polski w sierpniu 1945 r. ustalił kurs 100 zł za 1 dol. Kurs ten szybko okazał się nierealny, a w poszczególnych transakcjach stosowano różnorodne stawki rozliczeniowe. Ze względu na narastającą inflację w maju 1947 r. podniesiono kurs dolara do 250 zł, zaś we wrześniu aż do 400 zł⁹.

Z początkiem lat 50., wraz z pogłębianiem się izolacji państw bloku radzieckiego, zerwano bezpośrednio powiązania między układem cen wewnętrznym i światowym za pomocą mechanizmu kursu walutowego. Powstał system waluty niewymienialnej o wewnętrznym obiegu, pozwalający na tworzenie autonomicznego systemu cen na rynku krajowym. W handlu zagranicznym między bankiem krajowym a przedsiębiorstwem handlu zagranicznego rozliczenia przeprowadzano zgodnie z ustalonymi kursami za sprzedane lub skupione waluty obce w obrocie towarowym realizowanym według cen zagranicznych, zaś między przedsiębiorstwem handlu zagranicznego a krajowym dostawcą lub odbiorcą towaru – według cen wewnętrznych¹⁰.

W praktyce pojawiały się różnice między cenami zagranicznymi przeliczonymi na złote według arbitralnie ustalanych kursów a cenami wewnętrznymi. Były one rozliczane z budżetem jako dodatnie bądź ujemne różnice cen w handlu zagranicznym oraz w formie dopłat i dotacji dla przedsiębiorstw. Jak pisał Jerzy Wesołowski: „W rezultacie kurs walut w złotych nie oddziaływał w ogóle na dostawców towarów eksportowych ani na odbiorców towarów importowanych. Stąd też na wielkość wymiany nie wpływały ani strukturalne i koniunkturalne zmiany cen światowych, ani zmiany cen wewnętrznych. Kurs walut przestał więc być czynnikiem kształtującym wymianę w obrotach towarowych”¹¹.

Po zmianie systemu pieniężnego z dniem 30 października 1950 r. parytet złotego polskiego w stosunku do złota przyjęto w wysokości 0,222162 g czystego złota. Oficjalny kurs złotego był równy radzieckiemu rublowi ze względu na identyczny parytet obu walut w złocie. Konsekwencją przyjętego parytetu waluty polskiej był nowy kurs dolara równy 4 zł, wynikający z relacji parytetów¹².

⁹ J. Wesołowski, *Kurs walutowy w gospodarce socjalistycznej*, PWE, Warszawa 1975, s. 91.

¹⁰ Uchwała Rady Ministrów z dnia 17 kwietnia 1950 r. w sprawie zasad organizacji finansowej i systemu finansowego przedsiębiorstw państwowych, objętych budżetem centralnym, Mon.Pol. 1950 nr 55 poz. 630.

¹¹ J. Wesołowski, *Bilans płatniczy w gospodarce Polski*, PWE, Warszawa 1984, s. 119.

¹² Z. Karpiński, *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*, PWN, Warszawa 1968, s. 248.

Na skutek podobnych zabiegów w innych państwach bloku radzieckiego rubel stał się podstawą rozliczeń międzynarodowych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, jako rubel clearingowy, z nadwartościowym kursem 4 ruble clearingowe równe 1 dolarowi. Nadwartościowość charakteryzowała także kursy walut państw RWPG wyrażone w walutach państw zachodnich¹³.

Arbitralnie ustalone kursy walut generowały liczne problemy. Dla strony radzieckiej, mimo że kontrolowała reformę pieniężną w Polsce, przyjęte w oparciu o parytet złota relacje walutowe okazały się niekorzystne na skutek różnic w poziomie cen wewnętrznych i spadku siły nabywczej złotego. Bezpośrednio interweniował Stalin, co skłoniło władze polskie do zastosowania kursu „specjalnego” 1 rubel = 3 złote¹⁴. Przyjęty z początkiem lat 50. system rozliczeń i cen we wzajemnych stosunkach powszechnie był oceniany jako preferencyjny dla ZSRR i traktowany w kategoriach „daniny” Polski na rzecz komunistycznego imperium.

Ustalenie nowych kursów walut w złotych, polegające na ich przeliczeniu w relacji 100:1, wywołało spore perturbacje. Były one związane z przeliczeniem cen krajowych w relacji 100:3. Dla importerów towarów polskich oznaczało to trzykrotne podwyższenie cen towarów i usług. Reforma systemu pieniężnego odwrotnie zadziałała w przypadku zagranicznych dostawców oraz przedsiębiorstw produkcyjnych i usługowych pozyskujących dewizy.

Utrzymywanie, mimo podwyższenia w 1959 r. kursu dolara do 24 zł, nierealnych kursów walutowych zmuszało władze do kontynuowania dopłat i dotacji dla przedsiębiorstw oraz skomplikowanego systemu kursów specjalnych dla dewiz i pieniędzy zagranicznych. Rachunek różnic cen w handlu zagranicznym, którego celem była minimalizacja wydatków i maksymalizacja wpływów dewizowych, był wyrazem podporządkowania handlu zagranicznego celom ogólnogospodarczym. Jednakże efekty jego funkcjonowania okazały się szkodliwe dla gospodarki, uniemożliwiając optymalizację wymiany z zagranicą, hamując procesy dostosowawcze do zmieniających się warunków w gospodarce światowej i generując zjawiska inflacyjne na rynku krajowym. W latach 60. powszechne było przekonanie o konieczności wprowadzenia prawidłowo działającego mechanizmu kursowego¹⁵.

Innym problemem była kwestia poziomu i struktury cen w handlu między państwami członkowskimi RWPG. Początkowo utrzymano zasadę stosowaną

¹³ J. Głuchowski, *Prawnomiędzynarodowe stosunki finansowe państw socjalistycznych*, PWN, Warszawa–Poznań–Toruń 1984, s. 28.

¹⁴ *Depesza Józefa Stalina do Bolesława Bieruta w sprawie reformy pieniężnej w Polsce; List Bieruta do Józefa Stalina w sprawie kursu złotego wobec rubla*, w: *Polska w dokumentach archiwów rosyjskich 1949–1953*, wybór i oprac. A. Kochański, G.P. Muraszko, A.F. Noskowa, A. Paczkowski, K. Persak, PAN, Warszawa 2000, s. 92 i 98.

¹⁵ Z. Karpiński, op.cit., s. 243; J. Wesołowski, *Kurs walutowy...*, op.cit., s. 81.

w stosunkach handlowych wewnątrz bloku radzieckiego od zakończeniu II wojny światowej. Polegała ona na ustalaniu cen kontraktowych na podstawie notowań giełdowych na podstawowych rynkach światowych w okresie kilku miesięcy poprzedzających zawarcie umowy. Do cen towaru doliczano połowę kosztów transportu, jakie musiałby ponieść kraj importujący z rynku kapitalistycznego. W miarę centralizacji metod kierowania gospodarką i przechodzenia do planowych umów wieloletnich w handlu zagranicznym oraz w celu uniezależnienia się od koniunktury światowej przyjęto stałe ceny kontraktowe (zasada „cen stop”). W pierwszej połowie lat 50. obowiązywały ceny ustalone na bazie lat 1949–1950. Wprawdzie zabezpieczyły one gospodarkę państw RWPG przed dynamicznym wzrostem cen związanym z wojną koreańską, doprowadziły jednak do dużych różnic między cenami rynku światowego a cenami kontraktowymi państw bloku radzieckiego. W rezultacie do 1957 r. corocznie dokonywano korekt cen towarów eksportowanych i importowanych, co oznaczało, że w obrotach wzajemnych występowały ceny stałe w okresach rocznych.

Na IX Sesji RWPG w Bukareszcie w czerwcu 1958 r. postanowiono oprzeć wymianę na średnich cenach światowych z kilku lat poprzedzających zawarcie długoterminowych umów handlowych¹⁶. Nowe zasady eliminowały krótkookresowe wahania cen na świecie, a jednocześnie umożliwiały skokowe podążanie za głównymi trendami cenowymi.

Do 1963 r. w rozliczeniach między państwami bloku radzieckiego, także członkami RWPG, obowiązywała formuła clearingowego dwustronnego, rozliczanego w rublach clearingowych. Stanowiła ona zobowiązanie do równoważenia dwustronnych obrotów w skali roku. Ewentualne dodatnie salda nie mogły być wykorzystane do płatności na rzecz państw trzecich. Clearing bilateralny umożliwiał prowadzenie handlu z pominięciem złota i walut wymiennalnych, co z pewnością było korzystne dla słabych, dźwigających gospodarkę ze zniszczeń wojennych państw socjalistycznych. Dodatkowo tę formę rozliczeń ułatwiał system planowania gospodarczego rozciągnięty na dziedzinę handlu zagranicznego. W stosunkach między państwami socjalistycznymi powszechnie wykorzystywano wieloletnie, bilateralne umowy handlowe i umowy płatnicze, które umożliwiały równoważenie obrotów z każdym partnerem handlowym odrębnie¹⁷.

¹⁶ P. Bożyk, B. Wojciechowski, *Handel zagraniczny Polski 1945–1969*, PWE, Warszawa 1971, s. 195 i 203.

¹⁷ E. Drabowski, *System rubla transferowego. (Problem związków rubla transferowego ze złotem)*, Instytut Finansów, Warszawa 1972, s. 39 i n.; F. Levčik, *Transferable Rouble and Convertibility*, WFIW, Wien 1978, s. 65; I. Rzendowski, *Wprowadzenie rozliczeń wielostronnych między państwami RWPG*, „Życie Gospodarcze” 1964, nr 9, s. 11.

Clearing dwustronny petryfikował prymitywne formy wymiany oparte na barterze, bilateralne bilansowanie obrotów handlowo-płatniczych czy bilansowanie w obrębie oddzielnych grup towarowych. Rodziły one nierównowagi, które prowadziły do zamrażania wierzytelności i redukcji wzajemnych obrotów, a także zawyżania cen. Umacniała się praktyka podziału towarów na clearingowe i dewizowe, przy czym te pierwsze zazwyczaj były mniej konkurencyjne, charakteryzowała je niższa jakość i często wyższe ceny.

Początkowe próby przezwyciężenia wad clearingu dwustronnego sprowadzały się do transferowania, po uprzednim porozumieniu, sald do krajów trzecich. Pojawiały się także rozliczenia trójstronne, głównie w relacjach z państwami „Trzeciego Świata”, jak Birma, Egipt i Indie¹⁸. Jednakże zasadniczy przełom wiązano z wprowadzeniem clearingu wielostronnego.

3. Międzynarodowy Bank Współpracy Gospodarczej

W połowie lipca 1963 r. na moskiewskiej naradzie przedstawiciele kierownictwa partii komunistycznych i rządów ośmiu państw członkowskich (Bułgarii, Czechosłowacji, Mongolii, NRD, Polski, Rumunii, Węgier i ZSRR) zaakceptowano porozumienie o przejściu do wielostronnych rozliczeń w handlu między państwami RWPG i uzgodnienie w sprawie powołania wspólnego banku. Umowa o rozliczeniach wielostronnych w rublach transferowych i o utworzeniu Międzynarodowego Banku Współpracy Gospodarczej (MBWG) podpisana została podczas dziewiątego posiedzenia Komitetu Wykonawczego RWPG dnia 22 października 1963 r. Jej ratyfikacja przez Polskę nastąpiła w lutym 1964 r.¹⁹, natomiast ogłoszenie tekstu w Dzienniku Ustaw dopiero w październiku 1966 r.

W odniesieniu do wspólnego banku w umowie zapisano: „W celach popierania współpracy gospodarczej i rozwoju gospodarki narodowej Umawiających się Stron, jak również rozszerzenia współpracy tych Stron z innymi krajami, tworzy się Międzynarodowy Bank Współpracy Gospodarczej z siedzibą w Moskwie. Członkami Banku są Umawiające się Strony. Bankowi powierza się: a) prowadzenie rozliczeń wielostronnych w rublach transferowych, b) kredytowanie operacji w zakresie handlu zagranicznego oraz innych operacji między Umawiającymi się Stronami, c) gromadzenie i przechowywanie wolnych środków w rublach transferowych,

¹⁸ E. Drabowski, *System rubla...*, op.cit., s. 42.

¹⁹ H. Różański, op.cit., s. 185; DzUPRL 1966 nr 44 poz. 259.

d) przyjmowanie na rachunki i jako lokaty złota, walut wymiennalnych i innych od krajów członków Banku, a także od innych krajów oraz dokonywania tymi środkami operacji w granicach zgromadzonych kwot. Po zakończeniu pierwszego roku działalności Banku – Rada Banku rozpatrzy zagadnienie utworzenia części kapitału statutowego w złocie i w walutach wymiennalnych, jak również zbada sprawę wykonywania przez Bank operacji w zakresie wymiany rubli transferowych na złoto i waluty wymiennalne, e) wykonywanie innych operacji bankowych, odpowiadających celom i zadaniom Banku, wynikającym z jego Statutu”²⁰.

Kapitał MBWG, do którego przystąpiły także Kuba (w 1974 r.) i Wietnam (w 1977 r.), ustalono w kwocie 300 mln rubli transferowych, zaś udział poszczególnych członków zależał od rozmiarów eksportu we wzajemnych kontaktach. Według tego rachunku na Polskę przypadało 27 mln rubli transferowych, czyli 9% całego kapitału. Tworzenie kapitału następowało stopniowo, poczynając od 20% w pierwszym roku, a wpłaty mogły być dokonywane także w złocie lub walutach wymiennalnych²¹. W 1964 r. kapitał wyniósł 60 mln rubli transferowych, w tym 30 mln w walutach wymiennalnych, zaś w 1978 r. – 121,5 mln rubli transferowych²².

MBWG pełnił funkcje izby clearingowej, a rozliczenia były przeprowadzane przez otwierane w Banku rachunki upoważnionych banków każdego państwa członkowskiego. Dokumenty towarowe i płatnicze były kierowane do poszczególnych banków krajowych, które codziennie przekazywały MBWG informację o sumach należności lub płatności. Podstawową formą rozliczeń było inkaso z natychmiastową zapłatą do wysokości posiadanych na rachunku środków²³. Obroty par państw nie musiały się równoważyć, jednakże poszczególne państwa były zobligowane do osiągnięcia równowagi z pozostałymi uczestnikami obrotów. Wyrównanie obrotów było możliwe dzięki korzystaniu z kredytów MBWG. W latach 1964–1970 kredyty miały charakter krótkoterminowy – roczny, a ich oprocentowanie sięgało 1,5–2,5% rocznie. W następnych latach wydłużono terminy kredytowania i podniesiono stopy procentowe do 5% przy kredycie 3-letnim. Przyjęty system miał sprzyjać usprawnieniu i zdyscyplinowaniu rozliczeń oraz utrzymaniu równowagi obrotów. W drugiej połowie lat 70. MBWG dokonywał rozliczeń 60% obrotów handlu zagranicznego między krajami RWPG. W 1977 r. rozliczenia w rublach transferowych wynosiły 142 mld, a w walutach wymiennalnych 79 mld rubli transferowych. Saldo udzielonych

²⁰ Umowa o rozliczeniach wielostronnych w rublach transferowych i o utworzeniu Międzynarodowego Banku Współpracy Gospodarczej podpisana w Moskwie 22 października 1963 r., Załącznik do DzUPRL 1966 nr 44 poz. 259.

²¹ Ibidem.

²² Z.M. Klepacki, op.cit., s. 199.

²³ R. Chwieduk, H. Syroczyńska, *Rozwój struktur organizacyjnych RWPG w świetle dokumentów, w: 40 lat RWPG...*, op.cit., s. 167 i n.; E. Drabowski, *System rubla...*, op.cit., s. 45.

kredytów wyniosło ponad 1 mld rubli transferowych²⁴. MBWG uczestniczył także w rozliczeniach dokonywanych z państwami trzecimi w złocie i w walutach wymiennalnych.

4. Istota rubla transferowego

W Umowie o rozliczeniach wielostronnych w rublach transferowych i o utworzeniu Międzynarodowego Banku Współpracy Gospodarczej zapisano: „Rządy Ludowej Republiki Bułgarii, Węgierskiej Republiki Ludowej, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Mongolskiej Republiki Ludowej, Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Rumuńskiej Republiki Ludowej, Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej, kierując się potrzebami rozwoju i pogłębienia międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy, dalszego rozszerzania i umacniania stosunków handlowych i ekonomicznych oraz w celu doskonalenia systemu rozliczeń, jak również wzmocnienia oddziaływania czynników walutowo-finansowych na wykonanie wzajemnych zobowiązań, uzgodniły, co następuje: Artykuł I. Rozliczenia wynikające z umów dwustronnych oraz poszczególnych kontraktów o wzajemnych dostawach towarów, jak również z umów o innych płatnościach między Umawiającymi się Stronami, będą dokonywane od dnia 1 stycznia 1964 r. w rublach transferowych. Zawartość złota w rublu transferowym wynosi 0,987412 grama czystego złota. Każda z Umawiających się Stron, posiadająca środki na rachunkach w rublach transferowych, może swobodnie dysponować tymi środkami w rozliczeniach z innymi Umawiającymi się Stronami. Każda z Umawiających się Stron przy zawieraniu umów handlowych zabezpieczy zrównoważenie, w granicach roku kalendarzowego, wpływów i płatności w rublach transferowych ze wszystkimi pozostałymi Umawiającymi się Stronami jako całością. Będzie się przy tym brać pod uwagę utworzenie lub wykorzystanie ewentualnych rezerw w rublach transferowych oraz operacje kredytowe. Każda z Umawiających się Stron zapewni terminowe i pełne wykonanie swoich zobowiązań płatniczych w rublach transferowych wobec innych Umawiających się Stron oraz Międzynarodowego Banku Współpracy Gospodarczej”²⁵.

Rubel transferowy powstał jako jednostka obrachunkowa (pieniądz bankowy) w wymianie międzynarodowej państw skupionych w RWPG, oderwana od ich

²⁴ Z.M. Klepacki, op.cit., s. 200.

²⁵ Umowa o rozliczeniach... , op.cit.

narodowych systemów pieniężnych. Był walutą międzynarodową, kreowaną przez międzynarodową instytucję bankową. Przymiotnik „transferowy” wskazywał na odmienność w stosunku do rubla – radzieckiej waluty narodowej. Jednakże przede wszystkim podkreślał możliwość płacenia tą walutą za towary i usługi nie tylko w kraju, wobec którego występowała należność, ale także w innych państwach RWPG. Służył do prowadzenia rozliczeń clearingowych, w założeniu wielostronnych, a także tworzenia rezerw i ustalania roszczeń. Ruble transferowe można było uzyskać wyłącznie z tytułu dodatniego salda bilansu handlowego z krajami wspólnoty lub w formie kredytu z MBWG. Niemożliwa była wymiana określonej kwoty waluty narodowej na pieniądz międzynarodowy.

Rubel transferowy nie posiadał głównych cech pieniądza międzynarodowego, gdyż pozbawiony był funkcji miernika wartości, środka płatniczego i akumulacji. W przypadku miernika wartości wynikało to z braku związku między cenami handlu zagranicznego w ramach RWPG a cenami wewnętrznymi państw członkowskich oraz cenami światowymi. Rubel transferowy pełnił jedynie funkcję przelicznika cen funkcjonujących na rynkach światowych, wyrażonych w walutach wymienialnych. Natomiast funkcję środka płatniczego paraliżowały ustalenia ograniczające nabywanie za jego pośrednictwem towarów do kontyngentów ilościowych i wartościowych, przyjmowanych w wieloletnich umowach handlowych. Stąd rubel transferowy nie był powszechnym środkiem nabycia i nie był wymienialny bez ograniczenia na towary. Przy występowaniu kontyngentów ilościowych i wartościowych wspólny pieniądz RWPG nie mógł pełnić funkcji rezerwy walutowej, gdyż nie stwarzał możliwości dokonania nieplanowanych zakupów²⁶.

Parytet rubla transferowego określono w stosunku do złota, świadomie pomijając waluty światowe. Według twórców systemu parytet złota miał gwarantować stabilność pieniądza międzynarodowego RWPG przez wyeliminowanie wpływu dewaluacji lub deprecjacji walut zachodnich. Przy okazji wskazywano na fakt, że Związek Radziecki był drugim producentem złota na świecie²⁷. Do czasu wprowadzenia na Zachodzie płynnych kursów walutowych można było formalnie określić kurs walut wymienialnych do rubla transferowego przez odpowiednie przeliczenie parytetów. Od początku lat 70. nie było takiej możliwości ze względu na stałe wahania kursów walut wymienialnych. MBWG ustalał kursy walut wymienialnych na podstawie ich notowań na międzynarodowych rynkach pieniężnych.

Parytet rubla transferowego w złocie (0,987412) był identyczny jak rubla radzieckiego po reformie pieniężnej w tym kraju w 1961 r. i rubla clearingowego. Kurs

²⁶ J. Wesołowski, *System walutowy krajów RWPG*, PWE, Warszawa 1977, s. 103 i n.

²⁷ E. Drabowski, *Rubel transferowy – międzynarodowa waluta krajów RWPG*, PWN, Warszawa 1974, s. 110 i n.; J. Wesołowski, *System walutowy...*, op.cit., s. 100.

paritetowy był stały bez względu na sytuację walutową krajów RWPG, poziom inflacji i koniunkturę w państwach kapitalistycznych. Utrzymywaniu stałego paritetu sprzyjał systemowo gwarantowany monopol handlu zagranicznego i walutowego w krajach RWPG oraz oparcie wymiany na długoterminowych, planowych umowach o charakterze kompensacyjnym. Jak podkreślał Jerzy Wesołowski, stabilność nie oznaczała jednak realności kursu, która związana jest z określeniem bieżących relacji do innych walut²⁸. Dalej szedł Józef Rutkowski, pisząc, że oficjalny kurs oparty w okresie kilku lat na stałym parytecie złota był fikcją²⁹.

Do urealnienia kursu rubla transferowego nie doprowadziła podjęta przez MBWG w latach 70. praktyka ustalania jego kursu na podstawie struktury rozliczeń walutowych krajów RWPG z Zachodem. Kurs ustalano na pierwszy dzień każdego miesiąca, a koszyk zawierał 12 walut, których udział w rozliczeniach przekraczał 1%. W koszyku dominowały waluta amerykańska (40%) i zachodnioniemiecka (13%)³⁰. Zdaniem Wesołowskiego w warunkach stosowania w handlu RWPG średnich cen światowych z dłuższego okresu należało podobny rachunek zastosować w przypadku zmieniających się kursów walutowych. Brak takiego mechanizmu uniemożliwiał racjonalne określenie kursu rubla transferowego w stosunku do walut światowych. Podobne zjawisko występowało w relacji do walut narodowych krajów RWPG³¹.

Do 20 grudnia 1971 r. ustalony przez MBWG, przez odpowiednie przeliczenie paritetów w złocie, kurs rubla transferowego wynosił 1,11 dol., a następnie ze względu na dewaluację waluty amerykańskiej podwyższono go do 1,20 i 1,32 dol. w lutym 1973 r. W 1988 r. przeciętny roczny kurs rubla transferowego wynosił 1,58 dol., zaś w 1989 r. – 1,52 dol.³² Według obliczeń Dariusza Rosatego oficjalny kurs dolara w rublach transferowych wynoszący w latach 1988–1989 0,66–0,64 był zdecydowanie zaniżony i powinien wynosić 2,5–3,0 ruble transferowe za dolara. W rezultacie arbitralnie przyjętego kursu dolara Polska otrzymywała ¼ wartości swojego eksportu do ZSRR. Dla polskich przedsiębiorstw zaniżony kurs dolara oznaczał dotkliwe straty w przypadku wywozu towarów zawierających komponenty pochodzące z Zachodu. Zjawisko to ze szczególną siłą występowało przy eksporcie statków i maszyn budowlanych, ze znacznym tzw. wkładem dewizowym. Natomiast

²⁸ Ibidem, s. 112.

²⁹ I. Rutkowska, J. Rutkowski, *Problemy współczesnej gospodarki światowej*, KiW, Warszawa 1983, s. 370.

³⁰ E. Drabowski, *Pieniądz międzynarodowy*, PWE, Warszawa 1988, s. 160; I. Vincze, *Międzynarodowy system waluty RWPG*, PWE, Warszawa 1981, s. 308.

³¹ J. Wesołowski, *System walutowy...*, op.cit., s. 114–115.

³² D. Rosati, *Poland. Impact of the replacing CMEA trade regime by a market trade*, IKiCHZ, Warszawa 1990, s. 9; J. Rutkowski, *Koncepcja unii walutowej krajów socjalistycznych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1973, nr 12, s. 103–115.

w przypadku importu z ZSRR nierealny kurs dolara przynosił widoczne korzyści. Polska i inne kraje RWPG przez wiele lat taniej, w stosunku do rynków światowych, kupowała ropę naftową i produkty petrochemiczne. Dopiero od 1986 r. sytuacja uległa niekorzystnej zmianie³³.

Kurs rubla transferowego wyrażony w złotych na początku 1971 r. wynosił 44 zł, w 1982 r. – 68 zł, zaś w końcu 1988 r. – 320 zł. Według Zdzisława Fedorowicza w 1988 r. zapewniał on opłacalność 80% towarów eksportowanych do krajów socjalistycznych³⁴. Leszek J. Jasiński, uwzględniając wpływ inflacji, dowodził spadku kursu rubla transferowego (styczeń 1989 r. – 229 zł, lipiec 1989 r. – 152 zł, luty 1990 r. – 128 zł, wrzesień 1990 r. – 95 zł). Jego zdaniem utrudniało to eksport i motywowało import oraz przyczyniało się do zmiany kierunków geograficznych handlu³⁵.

Rubel transferowy wykorzystywany był w międzynarodowych transakcjach handlowych krajów RWPG, w których ceny krajowe zastąpiono wspomnianymi cenami kontraktowymi, jako pochodnymi odpowiednio zmodyfikowanych cen światowych. W 1965 r. ceny kontraktowe oparto na średnich cenach światowych z lat 1960–1964, zaś w latach 1971–1975 „ceny stop” były średnimi cenami światowymi z poprzedniej pięcioletniej³⁶. Początkowo, wobec silnego wzrostu cen światowych pod wpływem pierwszego kryzysu energetycznego z 1973 r., ten system cen kontraktowych był dla krajów RWPG korzystny. Sytuacja uległa zmianie w 1975 r., kiedy z uwagi na tendencje inflacyjne w gospodarce światowej przyjęto zasadę corocznego korygowania cen w obrotach między członkami RWPG. Bazą cen kontraktowych na każdy kolejny rok stały się średnie ceny rynku światowego z pięcioletniego okresu bezpośrednio poprzedzającego dany rok (formuła bukaresztańska lub krocząca baza cen). Spowodowało to silny wzrost cen na rynku RWPG, szczególnie importowanej z ZSRR ropy i gazu, który utrzymał się nawet w okresie spadku cen na rynkach światowych³⁷.

Ceny kontraktowe ustalano w toku dwustronnych negocjacji, których celem było znalezienie właściwej relacji pieniądza narodowego do rubla transferowego. Dokonywano różnych „przymiarek” i stosowano subiektywne przeliczniki w poszukiwaniu opłacalności. W ten sposób ustalone ceny kontraktowe tych samych towarów mogły być różne w poszczególnych transakcjach międzynarodowych. W rezultacie różna

³³ D. Rosati, op.cit., s. 9 i 45; L.J. Jasiński, *Polskie kontakty gospodarcze z zagranicą w XX wieku*, WWSE–PAN, Warszawa 2003, s. 193.

³⁴ Z. Fedorowicz, *Kursy walutowe jako normy sterujące*, Wydawnictwa Uczelniane SGPiS, Warszawa 1989, s. 43; J. Wesołowski, *Bilans płatniczy...*, op.cit., s. 126 i 177.

³⁵ L.J. Jasiński, *Kurs złotego a poziom cen krajowych i ich relacje do cen za granicą*, „Studia i Materiały IKiCHZ” 1990, nr 18, s. 14.

³⁶ E. Drabowski, *Rubel transferowy...*, op.cit., s. 54 i n.; P. Bożyk, B. Wojciechowski, op.cit., s. 213.

³⁷ J. Ptaszek, *Polska – Związek Radziecki: współpraca – integracja*, PWE, Warszawa 1979, s. 53.

była siła nabywcza rubla transferowego w stosunku do danego towaru, a odchylenia dochodziły do 20%³⁸.

Problemy występowały także przy posługiwaniu się rublem transferowym w operacjach niehandlowych, szczególnie związanych z ruchem turystycznym. W Związku Radzieckim pisano: „[...] wymiana rubli z kont powstałych z operacji niehandlowych na ruble transferowe i clearingowe (lub przeciwnie) nie może być realizowana w stosunku 1:1, lecz powinna być związana z zastosowaniem określonego współczynnika przeliczeniowego, którego wysokość określa się różnicą między wewnętrznymi cenami detalicznymi a hurtowymi cenami światowymi stosowanymi w handlu zagranicznym. Wprowadzenie takiego współczynnika stanowi ważną specyfikę systemu rozliczeń międzynarodowych krajów socjalistycznych oraz jeden z istotnych czynników zabezpieczających ekwiwalentność obrotów towarowych”³⁹.

W konsekwencji elementem negocjacji państw członkowskich RWPG było ustalenie wysokości tzw. przelicznika, wyrażającego stosunek wartości rubla transferowego do walut narodowych, mierzonego określonym zestawem towarów wycenianych w cenach handlu zagranicznego i detalicznych. Im przelicznik był niższy, tym wyższa była równowartość obrotów w rublach transferowych. Stąd poszczególne państwa starały się wpływać na jego wysokość. W ten sposób powstał system kursów specjalnych w odniesieniu dóbr i usług nabywanych przez ludność i turystów⁴⁰.

Zróznicowana siła nabywcza sald w rublach transferowych nie pobudzała do gromadzenia rezerw w rublach transferowych. Natomiast zachęcała do korzystania z kredytów powołanego w połowie 1970 r. przez kraje członkowskie RWPG Międzynarodowego Banku Inwestycyjnego (MBI). Do MBI przystąpiły także Kuba i Wietnam. Jego kapitał zakładowy wyniósł 1 mld rubli transferowych, a tworzyły go w 70% ruble transferowe, zaś w 30% waluty wymienne. Udział Polski określono na 13%, czyli 130 mln rubli transferowych. Bank preferował szczególnie ważne dla krajów członkowskich inwestycje surowcowe i energetyczne, o wysokim poziomie nowoczesności i efektywności. Kredyty długoterminowe były udzielane na 15 lat, a średnioterminowe na 5 lat z oprocentowaniem od 3% do 5% rocznie⁴¹. Do 1981 r. MBI udzielił kredytów wartości 3,5 mld rubli transferowych, początkowo głównie na rozbudowę przemysłu maszynowego i transportu kolejowego. Następnie największą

³⁸ E. Drabowski, *Rubel transferowy...*, op.cit., s. 65.

³⁹ Cyt. za: Z. Karpiński, op.cit., s. 258.

⁴⁰ J. Wesołowski, *Bilans płatniczy...*, op.cit., s. 131.

⁴¹ *Integracja gospodarcza krajów socjalistycznych*, red. P. Bożyk, Wydawnictwa Uczelniane SGPiS, Warszawa 1979, s. 169–170.

kredytowaną inwestycją była budowa przez 7 państw RWPG gazociągu orenburskiego z Uralu do granicy zachodniej ZSRR⁴².

Rubel transferowy jako waluta rozliczeniowa przestał funkcjonować z końcem 1990 r. Zastąpiły go waluty wymienne, a handel między członkami dogorywającej RWPG oparto na cenach światowych⁴³. Jednakże powszechny deficyt walut wymiennych silnie ograniczył wymianę handlową państw Europy Środkowej i Wschodniej na początku lat 90.⁴⁴

5. Oceny wspólnej waluty

Wprowadzenie rubla transferowego przyniosło poważne rozczarowanie wśród ekonomistów i polityków związane z nieudaną próbą przejścia od rozliczeń dwustronnych do wielostronnych. Na początku lat 70. rozliczenia wielostronne obejmowały tylko 1,5% całości obrotów płatniczych w MBWG⁴⁵. Za główną przyczynę niepowodzenia uznawano brak wymienności wspólnej waluty. Strona polska od początku jej istnienia wysuwała postulat częściowej wymiany sald poszczególnych państw wyrażonych w rublach transferowych na złoto lub waluty wymienne. Stały przedstawiciel PRL do RWPG Piotr Jaroszewicz twierdził: „Sądzimy, iż będą podejmowane dalsze kroki zmierzające do stopniowego wprowadzenia wymienności walut [...]. Od rozwiązania tego problemu zależą w znacznej mierze rozszerzenie i podniesienie na wyższy poziom naszej współpracy i pomyślny rozwój gospodarczy krajów Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej”⁴⁶. Postulaty polskie nie spotkały się z pozytywnym odzewem zarówno w Związku Radzieckim, jak i w innych państwach członkowskich RWPG. Świadczy o tym kolejny dokument przedstawicielstwa polskiego w RWPG z 1968 r., w którym pisano: „Wszelkie wnioski o przekształcenie rubla transferowego w walutę wymienną lub chociażby częściowo wymienną napotykały opory kilku krajów (w tej liczbie i ZSRR), w związku z czym mało realne stają się nadzieje wykorzystania clearingów wielostronnych jako bodźca

⁴² E. Drabowski, *Rubel transferowy...*, op.cit., s. 100–101; S. Rączkowski, op.cit., s. 426.

⁴³ Rubel transferowy był nadal umieszczany w tablicach kursów walutowych Narodowego Banku Polskiego. W połowie 2012 r. kurs rubla transferowego wynosił 0,21 złotego, <http://www.nbp.pl/home.aspx?f=/kursy/kursyh.html>

⁴⁴ K. Wilk, *Integracja wschodnioeuropejska, powstanie, funkcjonowanie i upadek*, „Prace Naukowe AE we Wrocławiu” 1994, s. 101.

⁴⁵ E. Drabowski, *Rubel transferowy...*, op.cit., s. 26.

⁴⁶ P. Jaroszewicz, *Pięciolecie doskonalenia struktury obrotów handlowych i rozwoju współpracy gospodarczej z zagranicą*, „Nowe Drogi” 1966, nr 10, s. 27.

do rozszerzenia wymiany towarowej. Rubel transferowy przy obecnym układzie stosunków handlowych między krajami–członkami MBWG może być walutą kredytu w zakresie ograniczonym tylko do realizacji rozliczeń⁴⁷.

Uzgodnione próby uczynienia z rubla transferowego waluty międzynarodowej pojawiły się we wspomnianym: „Kompleksowym Programie...” z 1971 r. „Kraje członkowskie RWPG będą badać i będą realizować ekonomiczne i organizacyjne przedsięwzięcia w zakresie umacniania i wzmocnienia roli wspólnej waluty (rubla transferowego), tak aby spełniała ona w pełnej mierze podstawowe funkcje międzynarodowej waluty socjalistycznej krajów członkowskich RWPG (miernika wartości, środka płatniczego i środka akumulacji), zgodnie z zadaniami poszczególnych etapów pogłębiania i doskonalenia współpracy w rozwoju socjalistycznej integracji gospodarczej, oraz będą zapewniać jej faktyczną wymienialność i realność kursu oraz parytet złota⁴⁸.

W gremiach fachowych RWPG zdawano sobie sprawę, że uczynienie z rubla transferowego rzeczywistej waluty obrachunkowej związane było z koniecznością uprzedniego przeprowadzenia szeregu reform. Do najważniejszych zaliczano zbliżenie struktur cen wewnętrznych państw RWPG, dostosowanie kursów walut do ich siły nabywczej i liberalizację obrotów handlowych. Chodziło zatem o zasadnicze reformy gospodarki centralnie kierowanej, które napotykały silny opór w poszczególnych państwach członkowskich RWPG. Dodatkowo na skutek istotnych różnic politycznych nie było możliwe stworzenie wspólnego frontu zmian, co w konsekwencji nie pozwalało na urzeczywistnienie idei waluty międzynarodowej. W rezultacie do końca istnienia RWPG nie udało się zrealizować zapisów „Kompleksowego Programu...” dotyczących wymienialności rubla transferowego na inne waluty, nawet państw członkowskich⁴⁹.

Zdaniem Antoniego Marszałka, który swoją opinię wyraził po 1989 r., o zaniechaniach decydowały przesłanki polityczne: „Obawiano się, że wprowadzenie wymienialności znaków pieniężnych ówczesnych państw socjalistycznych na waluty krajów kapitalistycznych uruchomi mechanizm dezintegracji ugrupowania RWPG na rzecz integracji z Europą Zachodnią i gospodarką kapitalistyczną. Obawy te nie były bezpodstawne. Rynek krajów RWPG, jako pewna ekonomiczna całość, był bardziej kategorią abstrakcyjną niż prawdziwym, realnym międzynarodowym rynkiem, ponieważ

⁴⁷ Problem stosunków walutowo-finansowych krajów RWPG i możliwości wykorzystania tych stosunków dla dalszego rozwoju współpracy gospodarczej. Cyt. za: H. Różański, op.cit., s. 253.

⁴⁸ *Integracja gospodarcza...*, op.cit., s. 150.

⁴⁹ H. Różański, op.cit., s. 296.

rynki krajowe w tym ugrupowaniu, ich systemy pieniężne, cenowe i kursowe miały charakter autonomiczny, trudno wzajemnie przekładalny⁵⁰.

Już na początku lat 70. pogłębioną analizę niedostatków rubla transferowego jako waluty międzynarodowej przeprowadził Stanisław Rączkowski. W konkluzji stwierdził, że „Rubel transferowy nie spełnia jednak podstawowego warunku prawidłowego funkcjonowania pieniądza międzynarodowego, ponieważ nie reprezentuje powszechnej siły nabywczej możliwej do wykorzystania w każdym czasie i w dowolnym kraju. Ma on ograniczoną siłę nabywczą nawet w kręgu krajów RWPG, gdyż faktycznie można za niego nabywać tylko towary uzgodnione na każdy rok w dwustronnych umowach handlowych, w praktyce równoważonych między poszczególnymi parami krajów [...] nie jest więc rzeczywistym pieniądzem międzynarodowym, ale technicznym narzędziem rozliczeń formalnie wielostronnych, w praktyce jednak dwustronnych, które ograniczają poziom wzajemnych obrotów między parami krajów RWPG do możliwości słabszego partnera⁵¹”.

Zdaniem Eugeniusza Drabowskiego nie zostały stworzone warunki do przyjmowania rubla transferowego jako powszechnego środka płatniczego w handlu zagranicznym krajów RWPG i jego transferu, za pośrednictwem MBWG, między tymi krajami. Na przeszkodzie stało oderwanie cen wewnętrznych od cen światowych i ustalanie nierealnych kursów walutowych. W konsekwencji występowała zróżnicowana siła nabywczą rubla transferowego w stosunku do tych samych towarów w różnych krajach wspólnoty. Wyjściem mogło być ujednoczenie metod obliczania amortyzacji, wprowadzenie oprocentowania środków trwałych i obrotowych, ograniczenie kontyngentowania wzajemnych dostaw i urealnienie stóp procentowych kredytów. Oznaczało to niezbędność przeprowadzenia w państwach RWPG głębszych, stale odwlekanych, reform gospodarczych.

Drabowski, dowodząc błędów systemowych, wskazywał także na wpływ uwarunkowań makroekonomicznych, związanych z chroniczną nierównowagą w poszczególnych gospodarkach narodowych, co prowadziło do preferowania dwustronnej wymiany handlowej o zbilansowanych obrotach. Pisał: „Nie można było zatem w pełni realizować programu multilateralizacji obrotów płatniczych, mimo że stworzono niezbędne po temu przesłanki techniczne poprzez MBWG i system rubla transferowego. Główną przeszkodą stało się utrzymywanie bilateralnego charakteru

⁵⁰ A. Marszałek, *Planowanie i rynek w RWPG. Geneza niepowodzenia*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 1993, s. 102.

⁵¹ S. Rączkowski, *Pieniądz międzynarodowy krajów socjalistycznych – zasady funkcjonowania*, w: *Integracja ekonomiczna krajów socjalistycznych*, red. P. Bożyk, KiW, Warszawa 1970, s. 297.

wymiany handlowej, uwarunkowane przede wszystkim niedostateczną podażą towarów na rynku krajów socjalistycznych [...]”⁵².

Z totalną krytyką rubla transferowego wystąpił Józef Rutkowski. Zdecydowanie odmawiał walucie RWPG funkcji pieniądza międzynarodowego, wskazując, że był jedynie narzędziem technicznym, księgowym ewidencji i kontroli rozliczeń finansowych między krajami wspólnoty. Podkreślał, że sprowadzona do formy jednostki rozliczeniowej hamuje integrację państw członkowskich. Rutkowski negował możliwość uczynienia z rubla transferowego waluty wymiennej. Opowiadał się natomiast za rezygnacją z rubla transferowego i nadaniem cech wymienialności walutom krajowym ze wskazaniem na rubla obiegowego, jako walutę kluczową. Postulował także kolejny krok, tj. stworzenie przez państwa RWPG unii walutowej. Unię poprzedzić musiało urealnienie kursów wymiennych walut państw członkowskich, a przede wszystkim ujednoczenie systemów gospodarczych i społecznych państw RWPG⁵³. Rutkowskiemu wtórował Mirosław Orłowski przekonany o możliwości stworzenia waluty międzynarodowej na drodze odpowiedniego przekształcenia rubla radzieckiego, za którym stały potencjał gospodarczy i zasoby złota Związku Radzieckiego⁵⁴.

Podobne, radykalne stanowisko reprezentował badacz węgierski Imre Vincze, który twierdził, że mimo wprowadzenie rubla transferowego „[...] faktyczny pomiar wartości odbywał się i odbywa poza wspólnotą RWPG, na rynku światowym. Tak więc w istocie swej waluta wspólna RWPG – rubel transferowy – pełni tylko rolę przekaźnika cen [...] pełnienie funkcji środka płatniczego przez wspólną walutę jest również osobliwe i odbywa się w sposób przymusowy”⁵⁵. Vincze podkreślał, że rubel transferowy był elementem wtórnym w stosunku do planu i umowy, decydujących o wymianie między państwami RWPG.

Cytowane głosy ekonomistów polskich i węgierskiego stanowiły odważną polemikę z poglądami specjalistów radzieckich, którzy z pewnością reprezentowali oficjalne stanowisko władz. Zaprezentowane one zostały w formie książki zawierającej tłumaczone na język polski przedruki⁵⁶. Już we wstępie do publikacji stwierdzono, że autorzy „[...] kierując się nauką marksistowsko-leninowską o światowych pieniądzach i wykorzystując materiał źródłowy – analizując istotę i charakter ekonomiczny rubla transferowego, wykonywane przez niego funkcje, ujawniają bezsporną wyższość tej waluty w stosunku do walut kapitalistycznych stosowanych w

⁵² E. Drabowski, *Rubel transferowy...*, op.cit., s. 91.

⁵³ I. Rutkowska, J. Rutkowski, op.cit., s. 374; J. Rutkowski, op.cit., s. 103–115.

⁵⁴ M. Orłowski, *Kursy walutowe – pieniądz – kapitał*, PWE, Warszawa 1972, s. 207–208.

⁵⁵ I. Vincze, op.cit., s. 71–73.

⁵⁶ *Międzynarodowa waluta socjalistycznych krajów RWPG*, tłum. W. Woźniczko, PWE, Warszawa 1974, s. 126.

rozliczeniach międzynarodowych”. Dalej można spotkać podobnie kuriozalne opinie, jak ta, że „[...] Waluta kolektywna może i w praktyce spełnia wszystkie funkcje międzynarodowej waluty socjalistycznej: miary wartości, środka płatniczego i środka akumulacji”⁵⁷.

Wnioski

Przedstawiona analiza jednoznacznie wskazuje, że rubel transferowy był walutą obrachunkową o całkowicie innym charakterze niż podobne waluty państw kapitalistycznych. Brakowało mu podstawowych funkcji pieniądza: miernika wartości, środka płatniczego i środka akumulacji. Nie był wymienialny na złoto ani waluty światowe i nie miał realnie ustalonego kursu walutowego. Rubel transferowy był ściśle związany z planowymi umowami handlowymi, na których podstawie odbywała się wymiana wzajemna państw RWPG. Jego kreacja związana była z zapisem potwierdzającym eksport towarów lub usług. Nie zależała ona od banku (MBWG), lecz od uczestników wymiany. Pełnił funkcje formalnego narzędzia ewidencji i kontroli rozliczeń finansowych między krajami RWPG. Fakt posiadania rubla transferowego na rachunku MBWG nie oznaczał możliwości nabycia towaru na rynku krajów RWPG, gdyż towary, które zamierzano kupić, trzeba było wcześniej umieścić w zawieranych umowach handlowych. Rubel transferowy pod względem systemowym nie różnił się od pieniądza obiegowego krajów o gospodarce centralnie kierowanej. Ten ostatni, poza rynkiem towarów i usług konsumpcyjnych, pełnił jedynie funkcje ewidencyjne i agregacyjne.

Zakładane, w związku z wprowadzeniem do rozliczeń rubla transferowego, przejście do clearingów wielostronnych w RWPG zakończyło się niepowodzeniem. Zdecydowało o tym utrzymanie clearingów bilateralnych w sferze wymiany handlowej. Multilateralizacja musiałaby być poprzedzona ujednoczeniem struktur cen i urealnieniem kursów walutowych oraz rozszerzeniem liberalizacji obrotów handlu zagranicznego. Tymczasem brakowało woli politycznej przeprowadzenia reform gospodarczych, a wymiana bezkontyngentowa stanowiła margines całości obrotów handlowych.

Rubel transferowy, pełniący funkcję przelicznika cen, mimo swojej fikcyjności miał jednak realny wpływ na stosunki handlowe między państwami bloku radzieckiego. Jak to opisano wyżej, prowadził do różnych patologii we wzajemnej

⁵⁷ Ibidem, s. 54.

wymianie, utrudniał procesy integracyjne i przyczyniał się do narastania nierównowagi wewnętrznej i zewnętrznej państw RWPG. Był elementem systemu odpowiedzialnego za „niedobór w gospodarce”, który doprowadził do strukturalnego kryzysu i upadku gospodarki centralnie kierowanej w Europie Środkowej i Wschodniej.

Słowa kluczowe:

Międzynarodowy Bank Współpracy Gospodarczej, Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej, pieniądz w socjalizmie, rozliczenia międzynarodowe, rubel, międzynarodowe stosunki gospodarcze

Keywords:

International Bank for Economic Co-operation, Council for Mutual Economic Assistance, money under socialism, international settlement, ruble, international economic relations

Transfer ruble

Common currency of the member states of Comecon came into existence in 1964, 15 years after the organization itself was created. Transfer ruble had a parity in gold (0,987412 g), but still in essence was just a unit of account. Its character was fundamentally different than that of similar currencies of capitalist states. Transfer ruble did not have basic monetary functions, such as measuring worth, paying for expenses, or accumulating value. It was not exchangeable to gold or any other currency, and the official rate of exchange wasn't real. The transfer ruble was closely linked to planned mutual exchange of Comecon states. Multilateral clearing between Comecon states, proposed together with introduction of the transfer ruble, never came into existence. Transfer ruble, although a fictional creation, had a real impact on trade relations between Soviet bloc countries. The existence of transfer ruble resulted in different pathologies in trade relations, hindered integration and influenced growing internal and external imbalance of Comecon states.

Le rouble de transfert

La monnaie commune des États membres du Conseil d'assistance économique mutuelle (CAEM) est apparue en 1964, soit 15 ans après la création de cette organisation. Le rouble de transfert, qui avait une parité en or (0,987412 g), était en fait une monnaie d'une nature totalement différente de celle des monnaies similaires des États capitalistes. Le rouble de transfert ne remplissait pas les fonctions principales de la monnaie, telles que: une unité de compte, un instrument d'échange, un instrument de réserve. Il n'était pas convertible en or ou en une autre monnaie et son taux de change n'était pas réel. De plus, il était étroitement lié à l'échange mutuel prévu dans le cadre du CAEM. La mise en place d'une compensation multilatérale entre les États membres du CAEM a échoué. En dépit de son caractère fictif, le rouble de transfert a eu un réel impact sur les relations commerciales entre les pays du bloc soviétique. Il conduisait à divers pathologies dans un échange mutuel, entravait le processus d'intégration et contribuait à l'accumulation de déséquilibres internes et externes des pays du CAEM.

Переводной рубль

Коллективная валюта стран-членов Совета экономической взаимопомощи появилась в 1964 г., 15 лет спустя создания организации. Переводной рубль, став международной расчётной единицей с паритетом в золоте (0.987412 г), по своему характеру значительно отличался от похожих валют капиталистических государств. У него не было основных функций денег: меры стоимости, средства платежа и средства накопления. Он не конвертировался ни в золото, ни в национальные валюты других стран и у него не было реально установленного валютного курса. Переводной рубль был тесно связан с плановыми торговыми соглашениями, на основе которых происходил обмен между странами СЭВ. Планируемый в связи с введением переводного рубля переход к многостороннему клирингу в СЭВ закончился неудачей. Переводной рубль, несмотря на свою фиктивность, имел реальное влияние на торговые отношения между государствами советского блока. Вел к разным патологиям во взаимном обмене, затруднял интеграционные процессы и способствовал нарастанию внутреннего и внешнего неравновесия в странах СЭВ.